

LES MISSES DELS FOLIS PRELIMINARS DE L'ORACIONAL HISPANIC DE VERONA

per MIQUEL S. GROS i PUJOL

El manuscrit Verona, Bib. Cap. Cod. LXXXIX (84), és cèlebre, no solament perquè és el llibre litúrgic hispànic més antic que s'ha conservat, sinó també perquè, tal com ja ha fet observar L. Brou,¹ les notes marginals que conté constitueixen el testimoni més primitiu d'una col·lecció d'antífones de l'ofici conegut a l'occident. Però, a més de tot això, també és important perquè, en els seus folis de guarda, porta copiades tres misses de l'antic «Liber Missarum» hispànic, les quals ens permeten de conèixer quelcom dels sacramentaris utilitzats a la Tarraconense abans de la invasió sarraïna del 711, i fan una mica de llum sobre la formació de l'esmentat «Liber Missarum».

Encara que sembli rar, la veritat és que aquests folis de guarda gairebé han passat desapercebuts als investigadors del ritu hispànic. Férotin,² en la seva edició del «Liber Missarum», només va poder utilitzar el contingut del foli 1^r; més tard R. P. Robinson³ donà una excel·lent transcripció diplomàtica dels folis 1^r i 2^{rv}. En canvi, ignorem la raó per la qual el contingut d'aquests folis no figura en el catàleg més exhaustiu que fins ara s'ha publicat dels manuscrits litúrgics hispànics, sobretot si tenim present que són el testimoni més antic que s'ha conservat de l'eucologia eucarística hispànica.⁴

1. Cf. L. BROU, *L'Anthiphonaire Wisigothique et l'Antiphonaire Grégorien au début du VIII^m siècle*, a «Anuario Musical» V (1950) p. 3.

2. Cf. M. FÉROTIN, *Le «Liber Mozarabicus Sacramentorum» et les manuscrits mozarabes*, París 1912, col. 231-233 i 947-949.

3. Cf. R. P. ROBINSON, *Manuscripts 27 (S. 29) and 107 (S. 129) of the Municipal Library of Autun*, Nova York 1939, pp. 75-77.

4. Ens referim a l'utilíssim estudi de J. PINELL, *Los textos de la antigua liturgia hispánica*, publicat a «Estudios sobre la liturgia mozarabe», Toledo 1965, pp. 125-127.

- F.1^v: Conté, afegides en forma de suplement al primitiu text de l'oracional, les oracions d'un ofici matinal del comú de màrtirs, la primera de les quals és escrita a la part inferior del foli 4.⁸ La tercera d'aquestes collectes ha estat transformada en una «Complectura» en afegir-hi al final les lletres «Pt», abreviació de «Pater», i l'última és una «Benedictio». Al marge inferior, entre altres proves de ploma, hi ha l'«incipit» de l'oració «+ Deus omnipotens qui unigenitu filio tuo». Els primers textos són escrits en minúscula visigòtica dels segles VII^{ex}-VIIIⁱⁿ, i podrien haver estat afegits per la mà que, al revers de l'últim foli del manuscrit, el foli 127^v, escriví una «oratio matutina» i dues «orationes de defunctis».⁹ Les proves de ploma semblen de la mateixa mà que afegí a la part inferior del foli 3^r, l'«incipit» del verset del salm 43, la qual ha d'ésser de considerada ja de ben entrat el segle VIII.
- F.2^{r-v}: Aquest foli, a l'anvers, conté les fórmules núms. 528-536 de la missa «Salvatoris nostri Christi», seguides de les peces núms. 546-548 de la missa «Ecce in proximo sunt». El text és disposat en una sola columna de 41 línies, i continua al revers del foli, on hi ha les peces núms. 549-554 de la segona missa esmentada, també en una sola columna de 29 línies. Ambdues cares del foli són escrites per la mateixa mà que omplí l'anvers dels folis 1 i 4. Aquest foli és en molt mal estat de conservació, amb nombrosos forats i amb els marges retallats. A la part inferior del revers hi ha una «probatio pennae» que és de la mateixa mà que les que també es troben a la part inferior dels folis 1^v i 3^r. Sembla que hi diu «+ In domino». Robinson ha publicat fotografia de les dues cares d'aquest foli.¹⁰
- F.3^r: Conté la rosa dels vents, en forma de cercle, amb una creu al mig i quatre testes trifacials no molt reeixides. A l'entorn hi ha els noms dels vents i dels quatre punts cardinals, en lletra uncial del segle VII^{ex}. A la part superior del foli, amb lletra cursiva italiana del segle VIII, té l'endevinalla «Separaba boves alba pratilia araba», i el text «+ Gratias tibi agimus omnipo-

8. Són els textos publicats per J. VIVES, *Oracional Visigòtic*, Barcelona 1946, núms. 1213-1216. La fórmula del foli 4 té el núm. 1217.

9. Cf. VIVES, *Oracional*, núms. 1210-1212.

10. Cf. ROBINSON, *Manuscripts 27* (S. 29), Plate 64-65.

tens sempiterne deus», escrits, segons Schiaparelli,¹¹ molt probablement a Verona. A la part inferior, tal com ja hem dit en explicar el contingut del foli 1^v, hi ha l'«incipit» del verset 9 del salm 43, també en cursiva italiana del segle VIII. Els noms de la rosa dels vents probablement són trets del capítol 37 del «De natura rerum» d'Isidor de Sevilla,¹² i no seria gens estrany que hi hagués estat dibuixada per a formar part d'un manuscrit que en principi hagués de contenir el text isidorià esmentat. Mgr. Turrini ha publicat fotografia íntegra del foli, i Schiaparelli¹³ només de la part superior, on figura la citada endevinalla.

- F.3^v: Conté el poema «Nomina XII ventorum. Quattuor a quadro consurgunt», sobre el nom dels dotze vents, amb lletra minúscula visigòtica dels segles VII^{ex}-VIIIⁱⁿ. Aquest text ha estat publicat a la PL 83, col. 1.007, nota 5, i porta el número 263 a l'inventari de textos hispànics de Díaz i Díaz.¹⁴ Després té l'himne «Pange linguam gloriosi prelium certaminis», també amb minúscula visigòtica del mateix temps, posat en dues columnes.¹⁵ Al final de la segona columna, hi ha la cèlebre nota autògrafa de «Maurezo canevarius fidi iocor de anfora vino de bonello in XX anno Liutprandi regis», escrita amb cursiva nord-italiana, els anys 731-732, probablement prop de la ciutat de Pisa, lloc on devia trobar-se en aquell moment el manuscrit.¹⁶ Férotin i Robinson¹⁷ han donat reproducció fotogràfica d'aquest foli. Schiaparelli¹⁸ només publica fotografia de la citada nota.
- F.4^r: Com ja hem dit, aquest foli forma part del primer quadern de l'oracional, i al principi havia quedat en blanc. És per això que va ésser utilitzat per a escriure-hi les

11. Cf. SCHIAPARELLI, *Sulla data*, pp. 346-347.

12. Cf. PL 83, col. 1006-1008.

13. Cf. G. TURRINI, *Millenium Scriptorii Veronensis dal IV° al XV° secolo*, Verona 1967, làmina 14, i SCHIAPARELLI, *Sulla data*, làmina 3.

14. Cf. M. C. DÍAZ Y DÍAZ, *Index Scriptorum Latinorum Medii Aevi Hispanorum* I, Salamanca 1958, n. 263.

15. Aquest text ha estat publicat per FÉROTIN, *Le «Liber Mozarabicus»*, col. 948-949.

16. Sobre aquest detall vegeu SCHIAPARELLI, *Sulla data*, pp. 340-343.

17. Cf. FÉROTIN, *Le «Liber Mozarabicus»*, Tabula II, i ROBINSON, *Manuscripts* 27 (S. 29), Plate 66.

18. Cf. SCHIAPARELLI, *Sulla data*, làmina 2.

fórmules núms. 569-572 de la missa «Accessuri in crastinum», i més tard, en la seva part inferior, l'oració núm. 1217 de l'edició de Vives, que ha d'ésser considerada la primera collecta de l'ofici del comú de màrtirs que es troba al foli 1^v, peces nn. 1213-1216 de l'esmentada edició de Vives. Les «probationes pennae» de la part més inferior del foli foren afegides més tard, probablement a Verona, ja al segle VIII. Són l'«incipit» de l'esmentada oració núm. 1217 i de la collecta «Deus qui diligentibus te bona invisibilia».¹⁹

D'acord amb el que hem dit fins ací, tenim que, en principi, el quadern format pels folis 1-3, en el qual ja primitivament figurava la rosa dels vents, i potser també el poema sobre el mateix tema del foli 3^v, fou afegit a l'oracional precisament per a poder-hi copiar les tres misses objecte d'aquest article, les quals foren escrites successivament, i en aquest mateix ordre, als folis 2^r, 2^v, 1^r i 4^r. El foli 1^v degué quedar en blanc a causa de la transparència que té. En una segona etapa varen afegir-hi les oracions que conté a l'últim foli, el 127^v, al foli 1^v i a la part inferior del foli 4^r. És impossible, per últim, de dir quan varen completar-ho amb l'himne «Pange linguam» del foli 3^v. També sembla evident, malgrat que no tenim arguments per a provar-ho, que tot això fou afegit al manuscrit quan aquest encara era a Tarragona, abans que fos traslladat a Itàlia.

En la transcripció dels textos, hem cercat la màxima fidelitat a la grafia pròpia del manuscrit. Posem entre parèntesis quadrats [] tot el que manca al text a causa dels forats del manuscrit, i entre parèntesis angulars < > el que hi falta per oblit del copista. Hem regularitzat l'ús de les majúscules, i transcrivim tots els signes de puntuació per punts intercalats entre els mots, a excepció del punt final. Les peces porten la numeració marginal que tenen a l'edició de Férotin. Les sigles utilitzades a l'aparat crític són:

T3: Toledo, BC, MS.35.3, «Liber Missarum».

T5: Toledo, BC, MS.35.5, «Liber Misticus» de la quaresma i de l'octava pasqual.

M: «Missale Mixtum secundum regulam Beati Isidori dictum Mozarabes», Toledo, 1500.

add: «addidit».

om: «omisit».

del: «delevit».

19. Cf. J. DESHUSSES, *Le Sacramentaire Grégorien*, Friburg, 1971, núm. 1144.

I

/f.2/ *Missae ieiunii*¹

- 528 *Salvatoris*² *nostri Christi*³ *fratres dilectissimi*⁴ *precepto*⁵ *deservientes vigilantes*⁶ *attendamus*⁷ *ne*⁸ *[iusti]tiam*⁹ *nostram coram*¹⁰ *omnibus*¹¹ *ostendemus*¹² *nec ieiunii*¹³ *videamur ab eis qui nos possunt*¹⁴ *demulcere oleo transitorie*¹⁵ *laudis . nunc*¹⁶ *igitur quia intus est qui coronet si tamen talem*¹⁷ *inveniat*¹⁸ *quem remuneret . prout possumus intus in corde nostro . sic nos*¹⁹ *domino nostro*²⁰ *in omni*²¹ *virtute spiritali*²² *exiveamus*²³ *ut intra nos semper abeat*²⁴ *regnum ipsius*²⁵.

¹Missae ieiunii] MISSA DE VI^a F. POST LAZARO T3, MISSA <VI^a FERIA AD NONA> T5, MISSA <FERIA SEXTA ANTE RAMIS PALMARUM> M; ²Salvatoris M; ³Christi] et domini T3 T5 M; ⁴fratres dilectissimi] dilectissimi fratres T5; ⁵precepto T3 T5 M; ⁶vigilanter T3 T5 M; ⁷attendamus T5 M, iustitiam add T5, iusticiam add M; ⁸ne del T3; ⁹iusticiam M; ¹⁰coram om T5 M; ¹¹hominibus T3 T5 M; ¹²ostendemus T3 T5 M; ¹³ieiunii T5; ¹⁴possit T5 M; ¹⁵transitoriae T3; ¹⁶nunc] nos T5; ¹⁷talem om T3; ¹⁸inveniet T3, inveniat T5 M; ¹⁹nos om T5; ²⁰sic nos domino nostro om T3; ²¹omnium T5; ²²spiritali M; ²³exiveamus T3 T5, exhibeamus M; ²⁴habeatur T5 M; ²⁵Concedente eius mi<sericordia> add T3, Amen add T5, R. Amen add M.

[*Alia*¹]

- 529 *Christe qui incursionem malorum ispirituum*² *superari posse per [ieiunium] docuisti tu a carne nostra et*³ *petulantia*⁴ *lividinis*⁵ *pele*⁶ *et guile*⁷ *livitum*⁸ *refrenando conpescere*⁹. *ut corpus nostrum tibi*¹⁰ *per abstinentiam*¹¹ *subiciatur*¹² *quod per ingluviem*¹³ *mancipatum est inlecebris*¹⁴ *bitiorum*¹⁵.

¹oratio add M; ²spirituum T3 T5 M; ³et om T3; ⁴petulantiam T3 T5 M; ⁵libidinis T3 T5 M; ⁶pelle T3 T5 M; ⁷guile M; ⁸lubitum T3 T5 M; ⁹conpescere T5; ¹⁰tibi T3, tibi om T5 M; ¹¹abstinentia T3 T5; ¹²subiciatur M; ¹³inglubiaem T3; ¹⁴inlecebris T3 T5 M; ¹⁵vitiorum T3 T5, viciorum M, Amen add T5, R. Amen add M.

*Pos*¹ *nomina*²

- 530 *Deus immortalis*³ *adque*⁴ *eterne*⁵ *tu botis*⁶ *offerentium propitiatus*⁷ *occurre . ut sacrificii uius*⁸ *litatione . sic ieiunii nostri acceptetur praecatio*⁹ *qualiter quiescentibus defunctis donetur beatitudinis plenitudo*¹⁰.

¹Post T3 T5 M; ²oratio add M; ³immortalis M; ⁴atque M; ⁵aeterne T3; ⁶votis T3 T5 M; ⁷propiciatus M; ⁸huius T3 M; ⁹praecatio T3 T5 M; ¹⁰Amen add T5, R. Amen add M.

*Ad pacem*¹

- 531 *Christe qui es origo et autor*² *pure dilectionis . pacem tuam [que] sumus*³ *permisce prarsimoniis*⁴ *nostris . quo tibi*⁵ *et per ieiunium*

obsequamur⁶ et per dulcedinem copulemur⁷.

¹oratio *add* M; ²auctor T3 T5 M; ³quaesumus T3; ⁴parsimoniis T3 T5 M; ⁵tibi T3 T5 M; ⁶obsequamur T3 T5 M; ⁷Presta per auctorem pacis *add* T3, Amen *add* T5 R. Amen *add* M.

Inlatio

- 532 Dignum et iustum est nos tivi¹ gratias agere domine sancte pater eterne² omnipotens deus per Ihesum³ Christum filium tuum dominum nostrum cuius iubamine⁴ fessum corpus reficitur . cuius verbo anima fecund[atu]r . cuius Daniel ille trium ebdomadaram⁵ ieiunans diebus⁶ biss[io]ne⁷ est⁸ rovoratus⁹. per ieiunium quip[p]e eius faciem videre promeruit¹⁰ cuius in captivitate¹¹ positus¹² leges nullo modo vi[olav]it¹³. igi[tur] quia hec et¹⁴ talia [n]on umano¹⁵ merito set¹⁶ solius aguntur divine gratie¹⁷ dono . te deus q[ue]sumus et r[o]gamus¹⁸ u[t sis nobis et¹⁹ inlum]inatio et salus quo te novis²⁰ inspirante et intelligere possim[us qu]id agere [d]eveamus²¹ et intellecta sequente²² nos gratia²³ opere impleamus²⁴ qualiter tibi²⁵ cum o[mni] militia angelorum proclamemus²⁶ adque²⁷ ita dicamus: Sanctus²⁸.

¹tibi T3 T5 M, semper *add* T3; ²aeterne T3; ³Iesum M; ⁴iuvamine M; ⁵hebdomadaram M; ⁶ieiunans diebus] diebus ieiunans T3; ⁷visione T3 T5 M; ⁸est *om* M; ⁹roboratus T3 T5, roboratur M; ¹⁰meruit M; ¹¹captivitate T5 M; ¹²positus *om* T3; ¹³violabit T3 T5; ¹⁴et] est T5; ¹⁵humano T5 M; ¹⁶sed M; ¹⁷gratiae T3; ¹⁸et rogamus *om* T3; ¹⁹et *om* T5 M; ²⁰nobis T3 T5 M; ²¹debeamus T3 T5; ²²sequente] subsequente T3 T5 M; ²³tua *add* T5 M; ²⁴impleamus T3 T5 M; ²⁵tibi] te T5 M; ²⁶proclamemus] conlaudemus T5 M; ²⁷atque M; ²⁸Sanctus *om* T3, Sanctus sanctus *add* T5, R. Sanctus sanctus sanctus *add* M.

Pos¹ sanctus

- 533 V[ere sanctus] vere venedictus² do[minus noster I]hesus³ Christus filius tuus qui [et con]solatio novis[s⁴ est in⁵] l[a]vove⁶ et promisor⁷ [possessio]nis eterne⁸. per eum te [ig]litor flagitamus omnipotens pater⁹ ut eo intercedente sanctific[ans¹⁰ ieiunia] nostra dones novis¹¹ vita[m] beatam¹² quem pro novis¹³ oblatum suscepisti in ostiam¹⁴ bibam¹⁵.

¹Post T3 T5 M; ²benedictus T3 T5 M; ³Iesus M; ⁴nobis T3 T5 M; ⁵est in] et in T5; ⁶labore T3 T5 M; ⁷promissor T3 T5 M; ⁸aeterne T3; ⁹pater] deus T5; ¹⁰sanctificans T3 T5 M; ¹¹nobis T3 T5 M; ¹²beatam] aeternam T3; ¹³nobis T3 T5 M; ¹⁴hostiam T3 T5 M; ¹⁵vibam T3 T5, vivam M, Christus *add* T3, Christum dominum *add* T5, Christum dominum ac redemptorem eternum *add* M.

*Pos*¹ *pridie*²

- 534 H[oc sacri]ficium ieiunii lita[t]ione dicatum quesumus³ deus pater sanctifica ut ex eo libantibus sit c[orrectio]⁴ morum] sit indulgentia cri[m]inum . concedatur etiam . et celestis⁵ glorie⁶ summa virtutum⁷.

¹Post T3 T5 M; ²oratio add M; ³quaesumus T3; ⁴correctio M; ⁵celesti T3; ⁶gloria T5; ⁷Amen. Tu domine da escam add T5, R̄.Amen add M.

Ad o[rationem dominicam]

- 535 Memento domine quod terra sumus et aspice cotrictionem¹ nostri spiritus ut qui carnis infirm[itate]² ad] terram prosternimur ad ce[los]³ castigatione spiritalis⁴ ieiunii sublevemur⁵ ut⁶ quia ex nostr[o est ut ca]damus ex tuo sit ut surg[a]mus quo iubente dominus omnipotens⁷.

¹contritionem T3 T5 M; ²infirmatatem T3; ³caelos T3; ⁴spiritalis M; ⁵sublebemur T3; ⁶ut] et T3 T5 M; ⁷quo iubente...omnipotens om T3 T5 M, Piis<sime> add T3, Pater add T5, Pater noster add M.

Benedictio

- 536 Omnipotens dominus q[ui vos per abs]tinentiam¹ fecit es[se de]votos efficiat castitate² mundissimos³. <Amen⁴.>
Quique vo[bis ieiunii] inspiravit⁵ votum ab[ere]⁶ tribuat⁷ apud⁸ se mercedem beatitudinis obtinere. <Amen.⁹>
Ut s[itis spiritu] fructificantes¹⁰ qui carnales per ieiunium cupitis extinguere¹¹ voluntates¹². <Amen.¹³>

¹vos per abstinentiam] per abstinentiam vos T5 M; ²castitate] caritate T3; ³R̄ add M; ⁴Amen om T3; ⁵ieiunii inspiravit] inspiravit ieiunii T5 M, inspirabit T3; ⁶habere T5; ⁷tribuat T3 T5 M; ⁸apud T5; ⁹obtinere. Amen] invenire. Amen T5, invenire. R̄.Amen M, Amen om T3; ¹⁰fructificantes] vivificantes T5; ¹¹extinguere T3; ¹²voluntates T3, voluntates] passiones T5, passiones. R̄.Amen M; ¹³ Amen om T3, concedente eius misericordia qui vibit et regna deus in add T3, Qui venit ad me add T5, Per misericordiam ipsius dei nostri etc. add M.

II

*Missa de passione domini*¹

- 546 Ecce in proximo sunt dilectissimi fratres dies pascalis² [le]titie³ in quibus dominus ac⁴ redemptor noster pro novis⁵ omnibus et crucem pertulit et sepulcrum . proinde quamlibet⁶ fuerit usque modo novis⁷ abstinendi devotio maior tamen esse devet⁸ et carnis et spiritus ieiunii observanda⁹ adflictio¹⁰. ut moriamur¹¹ peccatis sicut ille mortuus est pro novis¹². quo expiato¹³ delicto sanctum pasce¹⁴ mereamur celebrare cum illo¹⁵.

¹Missa... domini] MISSA DE II.^a F. IN EBDOMADA MAIORE DICENDA T3; ²pascales T3; ³letitiae T3; ⁴hac T3; ⁵nobis T3; ⁶quamlibet T3; ⁷nobis T3; ⁸nunc *add* T3; ⁹observanda T3; ¹⁰afflictio T3; ¹¹quoque *add* T3; ¹²nobis T3; ¹³expiati T3; ¹⁴pasca T3; Amen. Qui cum deo patre vobit *add* T3.

[*Alia*]

547 Desiderante[s] Christe deus ad tue¹ passionis gaudia pervenire. supplices quesumus tuam pietatem ut nostrorum ieiuniorum devotionem accipiens ab omni nos peccato purifices. quo a novis² ira odii simulationibusque remotis tue³ mereamur absque confusione sumere calicem [pass]ionis⁴.

¹tuae T3; ²nobis T3; ³tuae T3; ⁴Amen *add* T3.

Pos ¹ nomina

548 Inproximasse passionis tue deus² diem sentientes et ieiunio anim[as affligimus] et offerre tibi puras ostias³ frequ[enta]mus pro quod te fleviliter⁴ imploramus ut [novis⁵ carnis et⁶] spiritus purificationem et defu[nctis iu]b[eas in]pertire quietem].

¹post T3; ²deus] Christe T3; ³hostias T3; ⁴fleviliter T3; ⁵nobis T3; ⁶et *om* T3.

/f.2v/ [*Ad pacem*

549 Chris]te deus cuius nos redemptos morte gaudemus et sanguine liberatos¹. castigatis² ieiunio animabus adque corporibus pacis tue dono largire. quo proximante passionis tue³ celebritate. sic dilectionis perfectionem ad invicem teneamus qualiter ad mensam tuam absque ullo reatu. odie⁴ accedamus.

¹liberatos T3; ²castigatos T3; ³tuae T3; ⁴odii T3.

Inlatio

550 Dignum et iustum est nos tibi¹ [gratias] agere domine sancte pater eterne² omnipotens deus. per Ihe[sum] Christum filium tuum dominum nostrum. ob cuius propincum passionis festum. et carnem affligimus et animas in contritione³ umiliamus⁴. Ipsi enim uius⁵ nostre ovlationis⁶ litamus ieiunium per quod mortificemur ab omni crimine vitiorum. oblaturus quippe se ipsum ille pro novis⁷. nostrorum omnium iniquitates portavit⁸ in umeris⁹ suis. ut crimen totius mundi ablueret cruce sua qui benit¹⁰ querere et salbum facere quod perierat. da ergo novis¹¹ deus pater ut purificati a bitiiis¹² ei soli dedicemur in sacrificio laudis qui [t]ivi¹³ oblatu est pro peccatis nostris. C[ui]¹⁴.

¹tibi T3; ²eternae T3; ³contritione T3; ⁴humiliamus T3; ⁵huius T3; ⁶oblationis T3; ⁷nobis T3; ⁸portabit T3; ⁹humeris T3; ¹⁰venit T3; ¹¹nobis T3; ¹²vitii T3; ¹³tibi T3; ¹⁴me<rito> add T3.

Pos¹ sanctus

- 551 Vere sanctus vere benedictus dominus noster Ihesus [Christus f]ilius tu[u]s cuius sanguin[e] pacificata sunt omnia celestia [sibe terrena] . cuius demum [p]assionis dies inm[ine]re sentientes abstinere volumus . et carnem a c[i]bis et a[ni]mam a peccatis . [set] qui atinplere² prop[ria] non possumus e[x vi]rtute . tu novi[s³ deus] trine purifi[cati]onem corporum et animarum adtribue . per quam nostra del[en]s [p]eccata sanctifica[ti m]ereamur pertingere ad dominicam cenam⁴.

¹Post T3; ²qui atinplere] quia id implere T3; ³nobis T3; ⁴Per Christum add T3.

Pos¹ pridie

- 552 Gaudio pascalis l[eti]tie² ad quod expleto hoc triduo accedamus³ . tu deus pate[r] abstinentium [vire]s conrovora⁴ et venedictione⁵ solita oblatum tibi hoc sacrificium propitia[tus sancti]fica.

¹Post T3; ²letitiae T3; ³accedemus T3; ⁴corrobora T3; ⁵benedictione T3.

Ad orationem dominicam

- 553 Christe deus in quo non [e]st inbentum¹ pecca[tum et tam]e<n> pro peccatoribus oblatum es deo patri in sacrific[i]um respice gemit[um² nostrum] . sus]cipe umi[li]tatis³ nostre ieiunium . ut qui nos a te ob pr[o]x[i]mitate⁴ festi[vitatis] tue⁵ mortis sanctificari bolumus⁶ sanctificationem tue gratie⁷ inpretr[asse⁸ nos] gratulemur⁹.

¹inbentum T3; ²gemitum T3; ³humilitatis T3; ⁴proximitatem T3; ⁵tuae T3; ⁶volumus T3; ⁷tue gratie] tuae gratiae T3; ⁸inpetrasse T3; ⁹Quo iubente add T3.

Benedictio

- 554 Christus dei filius propter cuius amorem animas vestras in abstinentia umiliatis¹ . propinquantis vos remuneret su[ae] letitiae passionis. <Amen.²>
Idem quoque sit sanctificatio vestra cuius proxima passionis expectatis sollempnia. <Amen.²>
Ut purificati bitiiis³ sanctum [c]elebrare⁴ pos⁵ triduum pasca positis. <Amen.⁶>

¹humiliatis T3; ²Amen om T3; ³bitiis] a vitii T3; ⁴celebrare T3; ⁵post T3; ⁶Amen] Adiubante deus noster qui bibit T3.

III

/f.1/ *Missa quarta feria pasce*¹

- 564 Accessuri in crastinum dilectissimi fratres ad dominicam cenam odie² faciem Ihesu domini³ ac⁴ redemptoris⁵ nostri preveniamus in confessione cum omni fiducia . petentes ab illo cum lacrimis ut expiatos nos ab omnibus criminibus nostris faciad⁶ in crastinum accedere ad calicem sue sacratissime passionis⁷.

¹Missa... pasce] MISSA DE .III.^a F.^a ANTE CENA DOMINI T3, MISSA <IIII.^a F. AD NONA> T5, MISSA <FERIA .IIII. POST RAMOS PALMARUM> M; ²hodie T5 M; ³Ihesu domini] domini Ihesu T5, domini Iesu M; ⁴hac T3 T5; ⁵redemptoris M; ⁶faciat T3 T5 M; ⁷Amen. Quia ipse est deus noster vibens *add* T3, Amen *add* T5, R] Amen *add* M.

*Alia*¹

- 565 Non nos abicias² Ihesu³ vone⁴ in crastinum per inbeterate⁵ bestis⁶ abgectionem⁷ a convivio⁸ mense tue⁹. Odie¹⁰ dona nobis nubtialis¹¹ dignitatis vestibulum¹². cum¹³ quo cras leti accedamus ad tue¹⁴ passionis epulum preparatum. Odie¹⁵ sit in novis¹⁶ vera¹⁷ confessio . et cras peccatorum celerrima¹⁸ subsequatur remissio. Odie¹⁹ accipe bota²⁰ . cras botorum²¹ tribue premia. Odie²² nos propina gusto²³ tue²⁴ dulcedinis . et in crastinum adtribue²⁵ tue²⁶ plenitudinem caritatis²⁷.

¹oratio *add* M; ²abitias M; ³Iesu M; ⁴bone T3 T5 M; ⁵inveterate T3 T5 M; ⁶vestris T3 T5 M; ⁷abiectionem T3 T5 M; ⁸convivio M; ⁹tuae T3; ¹⁰hodie T5 M; ¹¹nuptialis T3 M; ¹²vestimentum M; ¹³cum *om* M; ¹⁴tuae T3; ¹⁵hodie T5 M; ¹⁶nobis T3 T5 M; ¹⁷vera] gratiae T3; ¹⁸celeberrima T3; ¹⁹hodie T5 M; ²⁰vota T3 T5 M, et *add* T3; ²¹votorum T3 T5 M; ²²hodie T5 M; ²³gustu T3 T5 M; ²⁴tuae T3; ²⁵attribue T5 M; ²⁶tue *om* M; ²⁷charitatis M, Amen. Te prestante deus noster qui regis omnia in secula *add* T3, Amen *add* T5, R. Amen *add* M.

*Pos 1 nomina*²

- 566 Conditor et redemptor³ umani⁴ generis Christe filius dei patris concede novis⁵ famulis tuis . ut odie⁶ tam bibentibus⁷ . quam defunctis . criminum donetur remissio . qualiter cras <omnibus> in commune⁸ sit exultationis⁹ omnimoda plenitudo¹⁰.

¹Post T3 T5 M; ²oratio *add* M; ³redemptor M; ⁴humani T3 T5 M; ⁵nobis T3 T5 M; ⁶hodie T5 M; ⁷vibentibus T3 T5, viventibus M; ⁸commune T3 T5 M; ⁹exultationis M; ¹⁰Amen *add* T5, R. Amen *add* M.

*Ad pacem*¹

- 567 Prepara nos tibi salvator² noster ac³ domine per pacis bonum⁴ ostiam⁵ bibam⁶ . ut qui in crastinum sumturi⁷ sumus dominicam cenam . nulla ab invicem conbellamur⁸ discordia . set⁹ fructu pleni tue¹⁰ dilectionis¹¹ sumamus¹² in crastinum flumina¹³ caritatis¹⁴ . que¹⁵ profluentia decurrunt he¹⁶ visceribus tuis¹⁷.

¹oratio *add* M; ²salvator M; ³hac T3; ⁴in *add* T3; ⁵hostiam T3 T5 M; ⁶vibam T3 T5, vivam M; ⁷sumpturi M; ⁸convellemur T3, convellamur T5, convelamur M; ⁹sed M; ¹⁰tuae T3; ¹¹dilectionis] dulcedinis T3; ¹²summamus T3; ¹³flumina T3; ¹⁴charitatis M; ¹⁵qui T3; ¹⁶e T3 T5 M; ¹⁷Amen.Presta pater quia tu es pax *add* T3, Amen *add* T5, R.Amen *add* M.

Inlatio

- 568 Dignum et iustum es[t] nos tibi semper gratias agere¹ domine sancte pater eterne² omnipotens³ deus per Ihesum⁴ Christum fili⁵ tuum dominum nostrum . qui pati pro impiis⁶ voluit⁷ et pro iscleratis⁸ indebite⁹ condemnari . qui latroni deprecanti omisit delictum¹⁰ . promittens ei bolumtate¹¹ gratissima paradisum. Cuius mros(*sic*) delicta nostra detersit . et resurrectio¹² iustificationem novis¹³ exhibuit¹⁴. Ob hoc¹⁵ te deus noster exposcimus ut odie¹⁶ dimittas¹⁷ novis¹⁸ peccata nostra . et cras reficias nos¹⁹ dulcedine tua. Odie²⁰ nostrorum peccaminum confessionem accepta et cras donorum spiritalium tribue²¹ incrementa. Odie²² quidquid²³ hodi²⁴ a nostris corporibus abice²⁵ . et cras nos refice bulneribus²⁶ crucis tue.²⁷ Odie²⁸ os²⁹ nostrum reple gaudio et lingua nostra exultatione qualiter nunc et usque in seculum³⁰ laudemus te piissimum salvatorem.³¹ Cui merito.³²

¹omnipotens *add* T3; ²aeterne T3; ³omnipotens *om* T3; ⁴Iesum M; ⁵filium T3 T5 M; ⁶impiis T3 T5 M; ⁷pro impiis voluit] voluit pro impiis T3; ⁸sceleratis T3 T5 M; ⁹indevite T3; ¹⁰delictum] peccatum T3; ¹¹volumtate T3 T5 M; ¹²resurrectio T3 T5 M; ¹³nobis T3 T5 M; ¹⁴exhibuit M; ¹⁵nos *add* T5; ¹⁶hodie T5 M; ¹⁷omittas T3; ¹⁸nobis T3 T5 M; ¹⁹nos *om* T3, nos] nobis T5; ²⁰hodie T5 M; ²¹tribuae T3; ²²hodie T5 M; ²³quicquid T5 M; ²⁴odis T3 M; ²⁵abiice M; ²⁶vulneribus T3 T5 M; ²⁷tuae T3; ²⁸hodie T5 M; ²⁹hos T3; ³⁰seculum] aeternum T3; ³¹salvatorem M, proclamantes adque ita dicentes: Sanctus *add* T3, proclamantes adque ita dicentes: Sanctus sanctus *add* T5, proclamantes atque ita dicentes. R.Sanctus sanctus sanctus *add* M; ³²Cui merito *om* T3 T5 M.

*Pos*¹ *sanctus* /f.4/

- 569 Vere gloriosus et pius dominus noster Ihesus² Christus filius tuus . qui suam pro novis³ posuit animam et tribuit mundo novam⁴ per effusionem sui sanguinis vitam . ipse ergo odie⁵ humiliatum cor in laudis sacrificio⁶ offeramus⁷ petentes ab eo ut odie⁸ vel cras

seu cunctis vite nostre diebus⁹ ablutis criminibus calicem supplicii sui expiati bibere¹⁰ mereamur.¹¹

¹Post T3 T5 M; ²Iesus M; ³nobis T3 T5 M; ⁴nobam T3; ⁵hodie T5 M; ⁶sacrificium T5 M; ⁷offeramus] immolamus T5 M; ⁸hodie T5 M; ⁹vite nostre diebus] diebus vite nostre ut T3; ¹⁰vibere T3; ¹¹Quia ipse est dominus redemptor sempiternus *add* T3, Christus dominus *add* T5, Christus dominus ac redemptor eternus *add* M.

*Pos*¹ *pridie*²

- 570 Sanctifica summe deus hec livamina³ que⁴ tibi offerimus voluntate⁵ devota . ut odie⁶ percptione⁷ sui sumentibus⁸ exhibeant⁹ omnium criminum expiationem¹⁰ et cras mundatis cordibus preparent exundantem tue¹¹ dulcedinis ubertatem¹².

¹Post T3 T5 M; ²oratio *add* M; ³libamina T3 T5 M; ⁴quae T3; ⁵volumtate] mente T5 M; ⁶hodie T5 M; ⁷percptione T3 T5 M; ⁸summentibus T3; ⁹exhibeant M; ¹⁰expiatione T3 T5; ¹¹tuae T3; ¹²Amen. Te prestante Christe deus noster qui es redemptio animarum nostrarum et requies omnium fidelium defunctorum qui regnas cum deo Patre et cum Spiritu Sancto in secula *add* T3, Amen. Tu domine *add* T5, R. Amen *add* M.

Ad orationem dominicam

- 571 Ihesu¹ redemptor² piissime cura bulnera³ nostra . sticmata⁴ crucis tue.⁵ Odie⁶ nos oratio quam ipse docuisti redat⁷ idoneos . et cras passio tua efficiat⁸ <in tue> mortis unione⁹ conexos.¹⁰ Odie¹¹ vone¹² Christe exaudi nos de¹³ celis¹⁴ cum¹⁵ ea que nos docuisti proclamaverimus¹⁶ e¹⁷ terris: Pater noster.¹⁸

¹Iesu M; ²redemptor T3 T5; ³vulnera T3 T5 M; ⁴sticmate T3, stigmatate T5 M; ⁵tuae T3; ⁶hodie T5 M; ⁷reddat T3 T5 M; ⁸efficiat T3 T5 M; ⁹unione T5; ¹⁰connexos M; ¹¹hodie T5 M; ¹²bone T3 T5 M; ¹³e T5 M; ¹⁴caelis T3; ¹⁵qum T5; ¹⁶proclamaberimus T3; ¹⁷ae T3; ¹⁸noster *om* T3 T5, qui es in celis *add* M.

Benedictio

- 572 Unigenitus filius dei patris odie¹ bos² sibi in viam³ preparat ostiam⁴ . et cras in sui⁵ dilectione consolidet corda vestra.⁶ <Amen.>
Odie⁷ vos sanctificet ad perfectum et cras merito adcedere⁸ faciat⁹ ad conbibium¹⁰ suum.¹¹ <Amen.¹²>
Odie¹³ homittat¹⁴ pius peccata vestra . et cras ostendat vovis¹⁵ passionis sue¹⁶ abscondita sacramenta.¹⁷ <Amen.¹⁸>

¹hodie T5 M; ²vos T3 T5 M; ³vivam M; ⁴hostiam T3 T5 M; ⁵suae T3; ⁶R. *add* M; ⁷hodie M; ⁸adcedere T5 M; ⁹faciat T3 T5 M; ¹⁰conbibium T3 T5, convivium M; ¹¹R. *add* M; ¹²Amen *om* T3; ¹³hodie T5 M; ¹⁴omittat T3 M, mittat T5; ¹⁵vobis T3 T5 M; ¹⁶suae

T3; ¹⁷R add M; ¹⁸Prestante sua misericordia qui in Trinitate unus deus add T3, Qui venit ad me add T5, Per misericordiam ipsius dei nostri etc. add M.

Allò que sorprèn més en aquestes tres misses són els títols que porten. La primera, que en els altres tres testimonis amb què la comparem és adjudicada a la celebració eucarística de la tarda del divendres d'abans de Rams, ací s'anomena simplement «Missa ieiunii». Aquest títol evidencia que som davant una tradició antiga, perquè també el trobem en les misses quaresmals del missal de Bobbio i del «Missale Gothicum»,²⁰ ambdós pertanyents a la tradició litúrgica gallicana. És, doncs, difícil que sigui un invent propi del copista de les tres misses, i és molt més lògic de pensar que ja figurava en el manuscrit d'on aquest les copià.

L'estudi de les variants textuais permet de veure clarament que el seu text s'aparta en alguns punts dels altres testimonis amb què la comparem. Les dues variants més importants consisteixen a tenir, a l'inici de la fórmula n. 528, «Christi» en lloc d'«et domini», i a afegir, al final d'«Ad orationem dominicam» núm. 535, la frase «quo iubente dominus omnipotens». Té també relació molt més directa amb el Tol 35.3 que amb el Tol 35.5 i el M. Aquests dos últims gairebé sempre formen un subgrup a part, i, quan M coincideix aïlladament amb el nostre text i el del Tol 35.3, cal pensar que això pot ésser degut a la utilització d'aquest últim manuscrit en la preparació del missal imprès. La majoria de les variants són de tipus ortogràfic, i la seva comparació permet de deduir que els textos dels Tol 35.3, Tol 35.5 i M procedeixen d'una recensió comuna en la qual l'ortografia ha estat revisada seriosament i amb regularitat. Aquesta arriba a la perfecció en el M, com escau a un llibre litúrgic imprès l'any 1500. El Tol 35.3 té també, com a característica pròpia, el fet de cloure la majoria dels textos amb l'inici d'una breu fórmula d'intercessió.

La segona missa, d'acord amb el seu contingut, porta el títol de «Missa de passione domini», i, en el «Liber Missarum» toledà Tol 35.3, serveix per a la celebració eucarística del dilluns de la Setmana Santa. Aquest títol no l'hem sabut trobar en cap altre Sacramentari gallicà conservat, però és al Sacramentari Gelasià Reg. 316, on la missa del Diumenge de Rams va precedida del títol «Dominica in palmas de passione domini».²¹ Aquest detall és im-

20. Cf. E. A. LOWE, *The Bobbio Missal*, Londres, 1920, nn. 144, 151, 158 i 165, i L. C. MOHLBERG, *Missale Gothicum*, Roma, 1961, nn. 170, 175, 180 i 186.

21. Cf. L. C. MOHLBERG, *Liber Sacramentorum Romanae Aecclesiae ordinis anni circuli* (Roma, 1960) p. 53.

portant perquè, tal com després direm, permet de veure en aquest formulari una antiga missa per a ésser celebrada el Diumenge de Rams com a obertura de les celebracions de la Setmana Santa. Les variants pròpies del seu text són també d'escassa importància, i novament ací el Tol 35.3 presenta un text molt més correcte en l'aspecte ortogràfic i amb l'inici de breus fórmules d'intercessió posades al final de les oracions.

El títol de la tercera missa encara és més interessant i també és propi del nostre text. La missa, en els altres tres testimonis, és utilitzada en la celebració eucarística de la tarda del Dimecres Sant, com a preparació de la celebració del Dijous Sant, a la qual, en el seu text, es fa constantment al·lusió. És per això que sorprèn que s'anomeni «Missa quarta feria pasce», títol que fa pensar més aviat en la setmana de l'octava pasqual que no en la mateixa Setmana Santa. Tampoc no l'hem trobat en els llibres litúrgics occidentals, però seria perillós de creure'l erroni, perquè segons el testimoni de la peregrina Etèria, al seu temps, a les terres hispàniques, la Setmana Santa era anomenada Setmana de Pasqua. Això és el que es pot deduir de la frase «Alia ergo die, id est dominica, qua intratur in septimana paschale, quam hic appellat septimana maior...»,²² amb què l'esmentada Etèria comença l'explicació de les cerimònies de la Setmana Santa a Jerusalem. A més, per una de les lletres de Brauli de Saragossa, sabem que a la primera meitat del segle VII, a la nostra península, el Divendres Sant encara era considerat com la «sexta feria paschae».²³ És per això que creiem que aquest títol ja devia figurar en l'exemplar d'on fou copiada aquesta tercera missa.

Les observacions fetes en parlar de les variants textuals observades en la primera missa són vàlides també per a la tercera. Totes són de poca importància, si exceptuem que el Tol 35.3 afegeix breus textos d'intercessió al final de les fórmules i que en la «Inlatio» núm. 568 la conclusió «Cui merito» del nostre text, en els altres tres és substituïda per la frase «proclamantes atque dicentes». També ací, aquests tres últims presenten una ortografia molt més correcta, i els Tol 35.5 i M vénen a formar un subgrup.

Tot ens porta, doncs, a creure que el text d'aquestes tres misses, i especialment les rúbriques que les encapçalen, provenen d'un «Liber Missarum» diferent i de tipus anterior a la recensió que ens permeten de reconstruir de les esmentades misses els Tol. 35.3,

22. Cf. H. PÉTRÉ, *Ethérie: Journal de voyage* (París, 1948), p. 218.

23. Cf. PL. 80, col. 661. Aquesta terminologia també és emprada als títols dels canons VII-VIII del IV Concili de Toledo. Cf. PL 84, col. 368-369.

Tol 35.5 i M. Fins i tot és presumible de pensar que no depenen de la revisió del «Liber Missarum» de la catedral de Toledo feta per l'arquebisbe Julià entorn dels anys 780-790.²⁴ Ho diem perquè, malgrat que no ens és possible de reconstruir-la amb exactitud per manca de manuscrits antics, probablement n'ha de procedir la terminologia litúrgica emprada amb molta unanimitat en els títols de l'Oracional de Verona, del «Liber Missarum» Tol 35.3, de l'Antifoner de Lleó i dels «Liber Commicus», la qual és completament diferent de la utilitzada en les misses objecte d'aquest article. I aquest exemplar —és un detall que també cal retenir— encara era en ús a la Tarraconense en un moment que ja s'hi havia introduït l'oracional toledà revisat per l'arquebisbe Julià, del qual probablement és una bona mostra l'exemplar de Verona que ens ha conservat les tres misses.

Queda encara per resoldre la qüestió de saber a quins dies de la setmana eren adjudicades aquestes tres misses en el «Liber Missarum» d'on van ésser copiades. Sobre la tercera, no hi ha pas possibilitat d'error perquè, segons es dedueix clarament del seu títol i contingut, és pròpia del dimecres de la Setmana Santa. La primera, pel fet que es tracta d'una «missa ieiunii», en principi pot ésser utilitzada en qualsevol celebració eucarística de la quaresma, tant dominical com ferial, tret de la dominica inaugural d'aquest temps, la qual, en tots els sacramentaris de tipus gal·licà, compta amb formulari propi. Com que el «Liber Missarum» contenia formulari propi per al dimecres de la Setmana Santa, ens inclinem a pensar que, malgrat que havia estat escrita originàriament per al temps quaresmal «in genere», probablement ja era posada al divendres d'abans de Rams, tal com encara es troba en els Tol 35.3, Tol 35.5 i M. Finalment, la segona missa, l'anomenada «De passione domini», difícilment pot ésser atribuïda a una altra data sinó al mateix Diumenge de Rams, d'on degué més tard passar al dilluns següent, quan es creà la missa «Catholicam fidem»,²⁵ tota ella dedicada a glossar el símbol de fe, lliurat als catecúmens, i només amb una breu al·lusió a l'entrada solemne de Crist a Jerusalem en la «Post pridie» núm. 543. Si podríem confirmar tot això amb arguments més sòlids, fins podríem sospitar que aquestes tres misses ens han conservat part d'una de les fonts que serviren per a la confecció del «Liber Missarum» revisat per l'arquebisbe Julià de Toledo, que, amb més o menys alteracions, ha persistit en els manuscrits litúrgics hispànics.

24. Cf. F. DE LORENZANA, *Sanctorum Patrum Toletanorum quotquot extant opera*, II, Madrid, 1785, p. XXI.

25. Cf. FÉROTIN, *Le «Liber Mozarabicus»*, nn. 537-545.